

ET-TUHFETÜ'Z-ZEKİYYE Fİ'L-LUGÂTİ'T-TÜRKiYYE'DE FARŞÇA SÖZCÜKLER-I

Zühal ÖLMEZ*
Hamdi Lateef KHAİRULLAH**

Özet:

Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't-Türkiyye Kıpçak Türkçesiyle yazılmış, yabancılar Türkçe öğretmeyi amaçlayan, döneminin en önemli eserlerinden birisidir. Arapça-Türkçe sözlük ve gramer olmak üzere iki bölümden oluşan kitabın varak sayısı 90'dır. Nerede, ne zaman ve kimin tarafından yazıldığı kesin olarak bilinmeyen eserin ikinci ve son sayfasında yazılan bazı notlara dayanarak 14. yüzyılda yani Memlûkların son dönemlerinde yazıldığını tahmin etmek mümkündür. Eserde Farsça sözcükler, Arapça sözcüklerin karşılığı olarak Kıpçak Türkçesine ait sözcüklermiş gibi gösterilmiştir.

Bu çalışmada Tuhfe 'de geçen Farsça sözcükler tespit edilmiş, bu sözcüklerin karşıladıkları anlamlar ile Osmanlı ve Kıpçak Türkçesindeki biçimleri hakkında bilgi verilmiştir. Kesin sayı belli olmamakla birlikte 55-60 civarında Farsça sözcük mevcuttur. Bütün sözcükleri tek bir makalede incelemek yerine bu ilk yazıda a-h sesleri ile başlayan sözcükler ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Kıpçak Türkçesi, Farsça, Osmanlı Türkçesi, alıntı sözcük, Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't- Türkiyye.

The Persian Words in at-Tuhfa az-Zakiyya fi'l-luga at-Turkiyya-I

Abstract:

Kitâb at-Tuhfa az-Zakiyya fi'l-luga at-Turkiyya is one of the most important books whose purpose is to teach Turkish to foreigners. This book consists of 90 leaves and two chapters, one is Arabic-Turkish dictionary and the other one is grammar.

* Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, zuolmez@gmail.com

** Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, hamdybasherly@yahoo.com

Although the author of the book, the date and the place of writing are still unknown, it's possible to say that at-Tuhfa az-Zakiyya fi'l-luğa at-Turkiyya is written in the 14th century, i.e. the last period of Mamluks, based on the notes on the second and last pages of the book. The Persian words which are considered as Kipchak words in the book are given as Turkish equivalents of the Arabic words.

In this article, the Persian words in at-Tuhfa az-Zakiyya fi'l-luğa at-Turkiyya are identified and the meanings of those words are presented with their equivalents in Ottoman Turkish and Kipchak language. The precise number is not certain but about 55-60 Persian words have been identified in at-tuhfa az-zakiyya fi'l-luğa at-Turkiyya and the words beginning with a-h are presented in this article.

Key words: Kipchak Turkic, Persian, Ottoman Turkish, loanword, at-Tuhfa az-Zakiyya fi'l-luğa at-Turkiyya.

1. Giriş

Kıpçak Türkçesi, Türkçenin yabancılara öğretiminin en fazla önem kazandığı ve Türkçenin Türk olmayan kavimlerden büyük ilgi gördüğü bir dönemdir. Memlûk Türk sultanlarının 1250-1517 yılları arasında Mısır ve Suriye'de devleti yönetmesi nedeniyle Türk diline karşı ilgi artmıştır. Bu ilgi Araplara Türkçeyi öğretmeyi amaçlayan kitapların yazılmasına neden olmuştur. *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't-Türkiyye* (bundan sonra *TZ*) döneminin yabancılara Türkçe öğretmeyi amaçlayan en önemli eserlerinden birisidir. Bu eserin nerede, ne zaman ve kimin tarafından yazıldığı kesin olarak bilinmemektedir.

Arapça-Türkçe sözlük ve gramer olmak üzere iki bölümden oluşan kitabın varak sayısı 90'dır. Kitap hakkında bilgi veren tüm kaynaklarda eserin varak sayısı 91 olarak gösterilmektedir; oysa eser 90. varakta tamamlanmış 91. varakta ise, "Allah daha iyisini bilir ve Allahın salat ve selamı Hz. Muhammet, ehl-i beyti ve arkadaşlarının üzerine olsun" ve bunun altında "kitabın toplam sayfa sayısı 90'dır" ibaresi yazılmıştır. Bunun dışında bu sayfada dönemin bazı tarihî olayları, birkaç beyit şiir ve kitapla ilgili olmayan bazı yazılar bulunmaktadır. İlk 39 varak (78 sayfa) sözlük bölümüne ayrılmıştır. Diğer sözlüklerin aksine burada madde başı Arapça verilmiştir. Arap harflerine göre sıralanan her bölümde önce isimler sonra da fiiller yer almaktadır. İkinci bölümde ise Arap dil bilgisine göre tasnif edilen Türk dil bilgisi, rahat anlaşılacak biçimde anlatılmaktadır. Eserin, başka kaynaklarda rastlanmayan sözcükleri içermesi değerini artırmıştır.

János ECKMANN, Memlûk Kıpçak Türkçesini; dil özelliklerine göre, Harezmi Altın-Ordu yazı diline çok yakın olan "Asıl Memlûk Kıpçakçası; Karışık

Oğuz-Kıpçakçası ve tamamen Oğuzlaşmış Türkçe (Osmanlı Türkçesi)” olmak üzere üç guruba ayırmıştır (Eckmann 1965: 35-41).

T. Halasi-Kun, “Kıpçak Türkçesi, Filoloji X: Et-Tuhfe ve Onun Müellifi” adlı makalesinde üç Memlûk lehçesinden bahsetmektedir. Bunlar; Kıpçak, Oğuz (Türkmen) ve Karışık Kıpçak-Oğuz lehçesidir. Sonuncusu oluşum bakımından Türkçe, Farsça ve Arapça unsurlar ihtiva eden Osmanlı Türkçesine benzeyen bir lehçedir (Kun /Çev. M. Salan/ 2012: 186). *TZ*’nin ikinci ve son sayfasında yazılan bazı notlara dayanarak kitabın 14. yüzyılda yani Memlûkların son dönemlerinde yazıldığını tahmin etmek mümkündür. Farsçanın Türkçeyle ilişkisi çok eskiye dayanmaktadır.

Türkçe ve Farsça arasındaki ilişkiler Samaniler zamanında gelişmeye başlamış ve bu dönemin edebî eserlerinde Türkçe sözcükler de yer almaya başlamıştır (Azmun 2007: 24). İki dil arasındaki sözcük alışverişi ve sözcükler arasında anlamsal genişlemeler ya da değişimler, Türkçe eklerle türemiş biçimlerle yan biçimler çeşitli çalışmalara konu olmuştur¹.

Dil etkileşimlerinin sonucunda etkileşim içinde olan diller birbirlerini alıntı sözcükler yoluyla da etkileyebilirler. Alıntılar dil ve kültür tarihi açısından önemlidir. Mısır ve Suriye’de Memlûk Devleti döneminde gelişen dilde de temasta oldukları Türkçe dışındaki dillerin etkisi görülmektedir. Sahada aynı zamanda Oğuzca, Kıpçakça gibi farklı lehçe gruplarının da birbirleriyle teması söz konusudur. Bu dönemde yazılmış olan Arapça-Türkçe sözlüklerle dönemin Türkçe söz varlığı ortaya konurken bir sözcüğün Türkçede, Türkçenin dışında hangi alıntı sözcüklerle ifade edildiği de ortaya çıkmaktadır. *TZ*’de Arapça-Türkçe bir sözlük olduğundan karşılıklarda Arapça sözcükler kullanılmamış, Türkçe karşılığı bulunmayanlar için Türkçe yerine Farsça sözcükler kullanılmıştır. Kimi sözcüklerde açıklama ifadesi olan *mu’arrab* ‘Araplaşmış’ ifadesi de söz konusu sözcük için Arapça sözcüklerin kullanıldığını ifade etmektedir. *TZ*’de bu durumu gösteren iki sözcük tespit edebildik. Bunlardan biri 4a’da geçen *âdem* ‘adam, kişi, insan’dır. Bu ifade, sözcüğün Eski Türkçe biçimi olan *er*’in yerini Arapça *âdem*’in aldığını göstermektedir. Diğer sözcük ise, 32a’da geçen Arapça *leymûn* ‘limon’dur. Burada da Arapça sözcüğün kullanıldığı vurgulanmıştır.

Bu çalışmada *TZ*’de geçen Farsça sözcükler tespit edilmiş, bu sözcüklerin karşıladıkları anlamlar ile Osmanlı ve Kıpçak Türkçesindeki biçimleri hakkında bilgi verilmiştir. Kesin sayı belli olmamakla birlikte 55-60 civarında

1 Örneğin, Yusuf Azmun’un “Türkçe-Farsça Semantik İlişkilerine Genel Bir Bakış”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, cilt:17, 2007 ve “Türkmen Dilinde Farsça ve Arapça Sözcükler ve Uğradıkları Değişiklikler”, *Journal of Turkish Studies, Agah Sırrı Levend Armağanı*, c. III, 2000; Stanisław Stachowski’nin *Osmanlı Türkçesindeki Yeni Farsça Alıntılar* (tam künye için bk. Kaynakça) üzerine yaptığı çalışmalar bunlardan sadece birkaçıdır.

Farsça sözcük tespit edilmiştir. Bütün sözcükleri tek bir makalede incelemek yerine bu ilk yazıda *a-h* harfleri ile başlayan sözcükler ele alınmıştır.

2. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye'de Tespit Edilen Farsça Sözcükler

2.1. *asmarladi* اَسْمَارْ لَادِي “emanet etti, sipariş etti, ismarladı” (V5b11).

< *ismarla-* < *ısbarla-* < *usbarla-* < *uspar +la-* < *ōspar + la-* < Far. *avispar* (Azmun, 2007: 36).

Türkçedeki biçimin Orta Farsça *osparla-*'dan geliştiğini belirten Azmun, Farsça *ospar-* biçiminin daha sonra Farsçada *sipur-* olduğunu belirtir. *İsparla-* > *ismarla-* örneğindeki *p* > *m* ses değişmesi olayı Türkmençe *ıspanak* > *ısmak* örneğinde de görülür (Azmun 2007: 36).

Günümüz Farsçasında *avispar*'dan epeyce farklı olan *sipurden* “emanet etmek, havale etmek, devretmek” (Steingass: 651b) fiili kullanılmaktadır.

Osmanlı sahasında 13. yüzyıldan itibaren görüldüğü *Yusuf u Züleyha* ile tanıklanan sözcük, “tevdi etmek, emanet etmek; tembih etmek, tavsiye etmek” anlamlarında kullanılmıştır (TTS III, 1997). Kıpçakçada *Bulgatü'l-müştak* ve *Kitabü'l-İdrak*'te *ismarla-* biçiminde bulunan sözcük (KTS 2003: 102b) *asmarla-* biçimiyle sadece *TZ*'de geçmektedir². Clauson'un verdiği bilgiye göre de sözcük Osmanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde görülmektedir (EDPT 1972: 241b).

Günümüz Türkçesinde kullanılmaya devam eden sözcük *Türkçe Sözlük*'te aşağıdaki anlamlarla yer alır:

ismarla- 1. Bir şeyin yapılmasını veya getirilmesini, bu işlerle uğraşan birine söylemek, sipariş etmek; parasını kendi ödeyerek başkaları için yiyecek veya içecek getirilmesini söylemek. 2. Kendi için bir şey alınmasını başkasına söylemek. 3. (-i, -e) Bir şeyin, bir kimsenin bakılmasını, korunmasını birine veya birinin gözetilmesine bırakmak, emanet etmek. 4. (-e) Bir işin yapılmasını, bırakılmasını veya o işten vazgeçilmesini söylemek (TSL. 2011: 1130a; kökenle ilgili bk. Tietze II 2009: 356a).

2.2. *astār* اَسْتَارْ “astar” (V8a3).

< Far. *astār* “astar” (Steingass: 49a).

Osmanlı Türkçesinde 17. yüzyıldan itibaren *aster*, *astar* biçimlerinde görülen sözcükten türemiş *astarla-*, *astarlık*, *astarcı* sözcüklerinin ise 18. yüzyıldan itibaren görüldüğü belirlenmiştir (Stachowski 1998: [29], §17).

2 Fiil hakkında ayrıntılı bilgi için bk. A. Melek Özyetgin, *Ebū Hayyān, Kitābu'l- İdrāk li Lisān'l- Etrāk, Fiil: Tarihi- Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Ankara 2001 ve Hamdi Lateef Khairullah, *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye Üzerine Dil İncelemesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, YTÜ SBE, 2015.

Osmanlı Türkçesinde “astar” anlamında olan sözcük, Kırım Türkçesinde “astar boya, asıl renk”, Çağdaş Uygurcada ise *ästär* “elbise astarı” anlamıyla yer alır (VeEWT 1969: 29b). Sözcüğün *astar* dışında *astarra-* (Azerbaycan Türkçesi: Tebriz Hamadan), *astarla-*, *astarrıh*, *astarlı*, *astarlık*, *astardı* biçimlerinin bulunduğu dilleri de belirten Radloff, sözcüğü *ast* ile ilgili görmüş olacak ki, *ast* ile karşılaştırır (VeWTD I, 546-47).

Sözcüğün Kıpçak sahasında ise, *El-İdrāk Haşiyesi* ile *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin* (305b/2)de yer aldığı tespit edilmiştir (KTS 2003: 14). Bu iki eser dışında sözlükte madde başı Arapça bir sözcüğün karşılığı olarak *TZ*'de geçmektedir.

Sözcük, günümüz Türkçesinde aynı anlamlarla kullanılmaktadır:

Astar (Far. *āster*) 1. Giyecek, perde, çanta, ayakkabı vb. şeylerde, kumaşın veya derinin iç tarafına geçirilen ince kat. 2. Sıvanacak, boyanacak yerlere boyadan önce sürülen kat. 3. Gemicilikte bir şeyi sağlamlaştırmak için kullanılan bez, halat, ağaç vb. (TSl. 2011, 170a; köken için bk. Tietze I 2002: 212b).

2.3. eşkere boldı أَشْ كَارَا بُولْدِي “aşikâr oldu” (V28a10).

< (Far.) اشكار *āşkār*, اشكارا *āşkārā*, اشكاره *āşkārah* “açık, net, belirgin, aleni” (Steingass: 65b).

Tespit ettiği kimi Türk dillerindeki *āşkār*, *āşkārah*, *āşkārā*, *āşkārā* “belli, belirgin, açık, görünüş” biçimlerini veren Räsänen, sözcüğün Farsçadan geçtiğini belirtmiştir (VeEWT 1969: 30a).

Kıpçak sahasında *āşikār* ve *āşikāre* biçimleriyle yaygın bir biçimde kullanılmıştır (KTS 2003: 14a).

Osmanlı Türkçesindeki Latin harfli kaynaklardaki biçimler ise şöyledir: *āşikāre*, *eşkere*, *aşikāre*, *aşikār* “belli, belirgin, açıkça, görünüş, dışa vuran duygular” (Stachowski 1998: [29], §18).

Sözcük, günümüz Türkçesinde aynı anlamlarla kullanılmaktadır:

aşikār (Far.) *sf. aşikār* “açık, apaçık, belli, meydana olan” (TSl. 2011: 153a; Tietze I 2002: 217b).

2.4. azarla- أَزَارَا < Far. *āzār* + Tü. *la-* “azarlamak” (V85a13).

< Far. ازار < *āzār* (*āzārdân* fiilinin emri) “sorun, bozukluk, sıkıntı, ızdırap, işkence, azap, yaralanma, kızgınlık, kin, düşmanlık, keder, sadme” (Steingass: 42b).

Osmanlı Türkçesi, Azeri Türkçesi, Kazakça, Kazan Tatarcası *azar* “haka-ret, tahkir; rahatsızlık, kırıklık, kırgınlık” < Far. *āzār* (VeEWT, 1969: 33a).

Kıpçakça eserlerden sadece *Bülgatü'l-müştak* ve *Tuhfe*'de (V85a13) yer alır (KTS, 19b).

Günümüz Türkçesinde aynı anlamla kullanılmaktadır.

azarla- “kırıcı ve sert söz söylemek, paylamak, takdir etmek” (TSl. 2011: 214b; köken için bk. Tietze I 2002: 247a: *azar*).

2.5. azattı أَزَاتِي < Far. *āzād* + Tü. *-(et)ti* “azad etti, serbest bıraktı” (V25b11).

< Far. *ازاد āzād* “özgür, serbest, bağımsız; ferah; soylu, kusursuz; uzak” (Steingass: 42a).

Osmanlı Türkçesi, Tarançı *azat* “özgür, bağımsız, hür” (VeEWT 1969: 33a).

Osmanlı sahasında 17. ve 18. yüzyılda yazılmış Latin harfli sözlüklerde *azad*, *azat* ve çeşitli eklerle türemiş olan *azadlama*, *azadluk*, *azadlık*, *azadlık virmek*, *azadlamak*, *azad olmak*, *azadlu* biçimlerinde yer alan sözcüğün *Tuhfe*'deki *azattı* biçimine bu sahada rastlanmaz (Stachowski 1998: [31], §24).

Sözcük günümüz Türkçesinde de kullanılmaktadır:

āzād (Far.) 1. Serbest bırakma. 2. Okullarda paydos. 3. *sf.* Serbest bırakılmış olan (TSl. 2011: 214b; Tietze I 2002: 246a).

2.6. bahāna بَاهَانَا “bahane, özür” (V25b5, 90a5).

< Far. *بَاهَانَة bahāna* “bahane, neden, numara yapma, oyun” (Steingass, 209b).

Räsänen, sözcüğün Osmanlı Türkçesinde *bāhanā* “bahane, özür”, Türkmenenin Hive lehçesinde ise *bagana* biçimlerinde bulunduğunu belirtir (VeEWT 1969: 56a).

Sözcük, Kıpçak sahasında *Gülistan Tercümesi*, *Münyetü'l-Guzât* ve *Tuhfe*'de tespit edilmiştir (KTS 2003: 22a).

Sözcük günümüz Türkçesinde de yaygın olarak kullanılmaktadır:

bahane (Far. *behāne*) “bir şeyin gerçek sebebi gizlenerek ileri sürülen uydurma sebep” (TSl. 2011: 233a; Tietze I 2002: 262b).

2.7. berāber بَرَابَر “beraber, eşitlik” (V35a6).

< (Far.) *برابر ber-ā-ber* “eşitlik, benzerlik, düz, düzlük, engebesiz, pürüzsüz; tek biçimli, katı, misli, denk, müttefik; karşısı, karşısında” (Steingass: 167a).

Räsänen sözcüğün Osmanlı Türkçesinde *barabar*, *baravar*, *bārabār* “birlikte” < Far. *barābar* biçimlerini tespit etmiştir (VeEWT 1969: 62a).

Kıpçak sahasındaki hemen hemen tüm metinlerde bulunan yaygın bir sözcüktür (KTS 2003: 28a).

Osmanlı Türkçesinde kök sözcük biçiminde bulunmasının yanı sıra *beraberce*, *beraberlik* ve *beraberlemek* biçimlerinde türemiş yapılarla da yer alır (Stachowski 1998: [35], 38). Ancak bugün bu *beraberlemek* esasen kullanılmaz.

Anadolu ağızlarında *barabar*, *barab*, *baraba*, *barambar*, *baranbar*, *baravar*, *barbar* olarak farklı biçimleri bulunan sözcük ölçünlü Türkçede de kullanılır (DS II 1965: 523b).

beraber (Far.) *zf. berāber* 1. Birlikte, birarada. 2. -e rağmen, -e karşın (TSl. 2011: 310a; köken için bk. Tietze I 2002: 316a).

2.8. *cān* جَان “can” (V16b6).

< (Far.) *cān* جَان “ruh, hayat, nefis, can; değerli, aziz; cin” (Steingass: 352a).

11. yüzyıldan itibaren Arap harfli Türkçe metinlerde kullanılmaya başlanan sözcük, Türkmence, Kazakça, Kazan Tatarcası gibi birçok Türk dilinde de mevcuttur (bilgi için bk. VeEWT 1969: 123b).

Sözcük, Latin harfli Osmanlı kaynaklarında *can*, *cen*, *çan*, *d'an* biçimleriyle kaydedilmiştir (Stachowski 1998: [39], §48).

Kıpçakça metinlerde de yaygın biçimde kullanılan sözcük, *can algan*, *can çıkmak*, *can tartmak* yapılarında yardımcı fiillerle birlikte de kullanılmıştır (KTS 2003: 41a).

can (Far.) *cān* 1. İnsan ve hayvanlarda yaşamayı sağlayan ve ölümle vücuttan ayrılan madde dışı varlık. 2. Yaşama, hayat. 3. Güç, dirilik (TSl. 2011: 437a; Tietze I 2002: 415b).

2.9. *cihān* جِهَان “dünya” (V15b2).

< (Far.) *cahān*, *cihān* جِهَان “dünya, cihan, yerküre; âlem” (Steingass: 380b).

Türk diliyle yazılmış Arap harfli metinlerin hemen hepsinde yaygın olarak ve aynı anlamda kullanılan bir sözcüktür (VeEWT 1969: 126a).

Günümüz Türkçesinde de yaşayan sözcük aşağıdaki anlamlarda kullanılmıştır:

cihan (Far.) *cihān* 1. Gök, evren. 2. Dünya (TSl. 2011: 465a; Tietze I 2002: 444b).

2.10. *çatır* چَاتِر “çarşaf, bir çeşit giysi” (V4b12).

< Orta Farsça *çātūr* ~ Sanskrit *chattra* (EDPT 1972: 403; VeEWT 1969: 101a, Tekin 1995: 172).

(Far.) **چادر** *çādar* “çadır, otağ, büyük kameriye; kolsuz manto, örtü, örten şey, eşarp, atkı; peçe, yaşmak, çarşaf” (Steingass: 383b).

Doerfer, sözcüğün *çat-* fiilinden türemiş gibi görüldüğüne dikkat çekerek sözcüğün eski biçiminin Kaşgarlı'nın sözlüğünde uzun ünlülü olduğunu belirtir. Sözcük, Türkçeden Arapçaya (*şādir*) ve Moğolcaya (*çaçır*) da geçmiştir (TMEN III 1963: 20, §1042).

Anadolu sahasında 15. yüzyılda “kadınların başlarına örttükleri büyük beyaz bez, çarşaf” anlamında kullanılan sözcük, *çadırlanmak* “çar örtünmek, çarşafa bürünmek”, *çadır yarmak* “hırsızlık niyetiyle çadıra girmek”, *çadır dikmek* “çadır kurmak” gibi çeşitli yapılarda yer alır (TTS II 1965: 782).

Kıpçak (KTS 2003:45a, 47a) ve Çağatay (EDPT 1972: 403a) sahasındaki eserlerde de “çadır” anlamında yer alan sözcük günümüz Türkçesinde “giysi” anlamında değil de bilinen ‘çadır’ anlamında kullanılır:

çadır (Far. *çāder*) 1. Keçe, deri, kıl dokuma, sık dokunmuş kalın bez veya plastik maddelerden yapılarak direklerle tutturulan, taşınabilir barınak, çerge, oba, otağ. 2. Gölgecik olarak kullanılan tente veya şemsiye. (TSl. 2011: 478a; Tietze I 2002: 462a).

2.11. **çift**: **جَافَتْ** “çift” (V18a7).

< Far. *çuft* “dar, yapışık” (Steingass: 396a).

Kırım *cift*, Osmanlı Türkçesi *çift*, Türkmençe *cüp*, *çübit*, Azeri *çüt* “eş, çift” < Far. *çift* (VeEWT 1969: 126a).

Anadolu sahasında *cüftlenmek* “eş edinmek” (XIII. yüzyıl), *cüftsüz* “eşsiz, bekâr” (XVIII. yüzyıl) (TTS II 1965: 780) *çift* (*cift*) “eş” (XV. yüzyıl) (TTS II 1965: 910).

17. yüzyıl Latin harfli Osmanlı Türkçesi eserlerde sözcüğün türemiş ve yardımcı fiillerle kullanılan biçimleri oldukça yaygın kullanılmıştır (Stachowski 1998: [50], §86).

Kıpçakça eserlerden sadece *Codex Cumanicus* ve *Tuhfe*'de *çift* biçiminde tespit edilmiştir (KTS 2003: 47b).

Günümüz Türkçesinde de yaygın olarak kullanılan bir sözcüktür:

çift (Far. *çuft*) *sf.* 1. Birbirini tamamlayan iki tekten oluşan (nesneler). 2. *a.* Bir erkek ve bir dişiden oluşan iki eş. 3. *a.* Toprağı sürmek için birlikte koşulan iki hayvan. 4. *a.* Küçük maşa veya cımbız (TSl. 2011, 542b; Tietze 2002: 515a).

2.12. **dāne** **دَانَا**, **tane** **تَانَا** “tane” (V12b11).

< (Far.) *dāna* “(arpa, buğday, mısır vb.) tanesi; etli ve zarlı kabuksuz meyve; tohum; sivilce” (Steingass, 501b).

Divanü Lugati't-Türk'te tana: “Uç ve Argu lehçesinde kişniş (Coriandrum sativum) tohumu”. Ayrıca Kaşgarlı da sözcüğü “tahıl” anlamındaki Farsça *dane* ile birleştirir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 851, 367).

Sözcüğün Farsçadan geçtiği köken bilgisi çalışmalarında da belirtilmiştir (VeEWT 1969: 132a, EDPT 1972: 515a).

Anadolu sahasında yalın ve türemiş biçimleriyle çok kullanılan sözcüğün yardımcı fillerle *dâne dökmek*, *dâneye gelmek* gibi kullanımları da mevcuttur (Stachowski 1998: [217], §109). Kıpçakça eserlerde de *dâne* “tane” tana “inci, inci tanesi” biçim ve anlamlarıyla yaygın olarak kullanılan sözcüğün TZ’de bulunduğu belirtilmemiştir (KTS 2003: 55a).

Türkçede üç farklı anlamla yer alır:

tane (Far. *dâne*): 1. Herhangi bir sayıda olan şey, adet. 2. Bazı bitkilerin tohumu. 3. *bit. b.* Çekirdekli küçük meyve (TSl. 2011: 2260a; Tietze I 2002: 558a).

2.13. *dost*: دُوسْتُ “dost” (V22a7).

< Far. دوست *dost* “arkadaş, sevgili, eş” (Steingass: 544a).

Farsça *dōst* sözcüğü “arkadaş, dost, ahbap; sevgili, aşık” anlamlarıyla Türk dillerinde *dost*, *dos*, *tos* biçimleriyle yaşar (VeEWT 1969: 139b).

16, 17 ve 18. yüzyıl Latin harfli Osmanlı dönemi metinlerinde *dost*, *dostluk* biçimlerinde de yer alır (Stachowski 1998: [62], §125).

Kıpçakça eserlerin çoğunda yaygın biçimde kullanılmıştır (KTS 2003: 64a).

Aynı biçimde Türkçede de aşağıdaki anlamlarla yaygın biçimde kullanılmaktadır:

dost (Far. *dūst*) *a.*: 1. Sevilen, güvenilen, yakın arkadaş, gönüldaş, iyi görüşülen kimse. 2. Erkek veya kadının evlilik dışı ilişki kurduğu kimse, zama-zingo. 3. Sahibine sevgi gösteren hayvan. 4. Bir şeye aşırı ilgi duyan, koruyan kimse. 5. *sf.* İyi geçinen, aralarında iyi ilişki bulunan (TSl. 2011: 706b; Tietze I 2002: 647b).

2.14. *ferište* فَرِشْتَا “melek” (V32b3).

< (Far.) فَرِشْتَه *firišta* “melek, haberci, elçi” (Steingass: 919a).

Eski Uygurca *frišti*, *brišti* < Soğut. *frišti* “elçi, ferişte, melek” (Gabain 1988: 273a; VeEWT 1969: 146b).

Eski Türkçeden başlayarak hemen hemen tüm tarihî dönem metinlerinde bulunan sözcüğün Latin harfli Osmanlı metinlerinde *ferište*, *freşteh*, *firište* yazılmalarıyla yer aldığını görüyoruz (Stachowski 1998: [68], §152).

Kıpçak sahası eserlerinde de *ferişte*, *ferişte*, *firişte*, *frişte* biçimlerinde yer aldığı tespit edilmiştir (KTS 2003: 82a).

Günümüz Türkçesinde artık kullanılmayan *ferişte* sözcüğüne *Türkçe Sözlük*'te eski olduğu belirtilerek yer verilmiştir. Sözcük, ölçünlü Türkçede *feriş-tah* 'en iyisi, en güzeli, en üstünü' biçimiyle de yer alır (TSl. 2011: 862b).

ferişte (Far.) a. (*feri*'ste) din b. esk. melek (TSl. 2011: 862b; Tietze II 2009: 47a: *feriştah*).

2.15. *hasta* خَاصِّطَا “hasta, halsiz” (V23a10).

< (Far.) *haste* *hasta* “yaralı, hasta, sakat” (Steingass: 460a).

hasta sözcüğü “hasta, yorgun, bitkin, zayıflamış, yaralı” anlamlarıyla tarihî metinlerde yaygın olarak kullanılmış; Latin harfli Osmanlı Türkçesi metinlerde *heste*, *haste*, ağızlarında ise, bu biçimlerin yanı sıra *hasde*, *hesde*, *heste* biçimleri tespit edilmiştir (VeEWT 1969: 156b; Stachkowski 1998: [77-78], §188).

Kıpçak sahası metinlerinde de kullanılan Farsça sözcüklerdendir (KTS 2003: 93a).

Günümüz Türkçesinde aşağıdaki anlamlarla kullanılır:

haste (Far.) *sf.* 1. Sağlığı bozuk olan, esenliği yerinde olmayan, hastalanmış, rahatsız. 2. *mec.* Aşırı düşkün, tutkun. 3. *argo* Parasız, züğürt. 4. *tkz.* Zihinsel yetenekleri bozulmuş olan (TSl. 2011, 1055a; Tietze II 2009: 268b).

2.16. *haş* خَاش “haç” (V22b4)

< (Far.) *hâc* *haç* “haç, istavroz, kulağın yumuşak kısmı” (Steingass: 437a).

Räsänen'in verdiği bilgiye göre sözcük, Osmanlı Türkçesi, Kırım, Karay Troki lehçesi ve Kumukçada *haç*, Azericede *haç*, Kumuk, Kazan Tatarcası ve Karaçay Türkçesinde *kaç* biçimlerinde kullanılır (VeEWT 1969: 151b).

Kıpçak Türkçesiyle yazılmış metinlerde çoğunlukla *hâç* biçimiyle yer alan sözcük sadece *Ed-Dürretü'l-Mudiyye* ve *Tuhfe*'de *hâş* biçimiyle tespit edilmiştir (KTS 2003: 89a, 93a).

Latin harfli Osmanlı Türkçesi sözlük olan Meninski'nin sözlüğündeki *hâc*, *hâclamak* biçimleri sözcüğün Osmanlı Türkçesinde *hâc* biçiminde kullanıldığını göstermektedir (Lexicon I 2000: 1830).

haç (Far. *hâc*) din b. Hristiyanlığın sembolü sayılan ve birbirini dikey olarak kesen iki çizgiden oluşan biçim, istavroz, put (I), salıp (TSl. 2011: 1022b).

2.17. *hiş* هِش “hiç” (V39a6)

< (Far.) *heç* *hiç* “hiç bir şey, değersiz, hiç, asla, yok, boş, anlamsız” (Steingass: 1520b).

Sözcük *hiç* biçimiyle Osmanlı ve Kıpçak Türkçesinde yaygın olarak kullanılmıştır (VeEWT 1969: 160a; Stachowski, 1998: [81], §197).

Kıpçak Türkçesinde *hiç*, *heç*, *eç* biçimleriyle kullanılmış olan sözcük *hiş* biçimiyle *Ed-Dürretü'l-Mudiyye* ve *Tuhfe*'de bulunmaktadır (KTS 2003: 97a-b).

Sözcük günümüz Türkçesinde aşağıdaki anlamlarda kullanılmaktadır:

hiç (Far. *hiç*) *zf.* 1. Olumsuz yargılı cümlelerde fiilin anlamını pekiştiren bir söz. 2. Soru cümlelerinde belirsiz bir zamanı anlatan bir söz. 3. Bir soruya açık bir cevap verilmek istenmediğinde cevap cümlesinin başına getirilen bir söz. 4. *a.* Boş, değersiz, önemsiz olan şey veya kimse (TSl. 2011: 1097b; Tietze II 2009: 313a).

Ağızlarda ise, kapalı *ê* ile *hêç*, ve *hêş* biçimlerinde kullanılmaktadır (DS VII 1974: 2326a, 2349a).

2.18. *horaz* خوراز “horoz” (V15b4).

< Far. *خروس* *huros* “horoz” (Steingass: 457b).

Tarihî Türk dillerindeki biçimleri (*horoz*, *horos*) veren Räsänen sözcüğün Farsça *hurūs*'tan geldiğini belirtir (VeEWT 1969: 161b).

17. yüzyıl Latin harfli Osmanlı metinlerinde *horos*, *oros*, *hurus*, *horoz* biçimlerinde kaydedilen sözcüğün *horoslamak*, *horoslanmak* biçiminde Türkçe isimden fiil yapım eki olan *+la* ile türemiş biçimleri de mevcuttur (Stachowski 1998: [81], §199).

Kıpçakça eserlerde de *horoz*, *horūs* biçimlerinde bulunan sözcük *horāz* biçimiyle sadece *İrşâdü'l-Mülük* ve *TZ*'de yer almaktadır (KTS 2003: 98a).

Günümüz Türkçesinde de hâlen kullanılan Farsça sözcüklerdendir:

horoz (Far. *horūs*) tavukgillerden, tavuğun erkeği olan kümes hayvanı (TSl., 2011: 1110a; Tietze II, 2009: 327a).

2.19. *hoş* خوش “hoş, güzel, iyi” (V33a4).

< Far. *خوش* *huş* “iyi, güzel, hoş, mutlu, tatlı, sevinç, ne mutlu, hoşça, mükemmel, keyifli, narin, nazik, zarif” (Steingass 485b; VeWT 1969: 161b)).

Arap harfli Türk diliyle yazılmış birçok eserde yaygın biçimde kullanılan sözcük Osmanlı Türkçesi ve Kıpçakçada ise, yalın ve türemiş biçimleriyle birlikte yardımcı fiillerle de kullanılmıştır.

Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış metinlerde *hoş geçmek* “hoş vakit geçirmek, iyi yaşamak” (13.-14. yüzyıl); *hoş etmek* “iyi yapmak” (16. yüzyıl); *hoş dutmak* “incitmemek, iyi muamele etmek; ikram etmek, ağırlamak” (14. yüzyıl); *hoş olmak* “huzura kavuşmak, rahat olmak; iyileşmek” biçimlerinde

yardımcı fiillerle kullanılarak farklı anlamları ifade etmiştir (TTS III 1967: 1924-26).

Sözcük, 17. ve 18. yüzyıl Latin harfli Osmanlı metinlerinde de *hoş gelmek*, *hoş etmek*, *hoş geçinmek*, *hoş tutmak* gibi yapılarda kullanılmıştır (Stachowski 1998: [82], §200).

Kıpçak Türkçesiyle yazılmış eserlerde de tek başına kullanılmasının yanı sıra hem yardımcı fiillerle hem de birleşik sözcük yapısında yaygın bir kullanım görülür: *hoş bol-* “iyi olmak, iyileşmek”, *hoş kör-* “hoş görmek, içi açılmak”, *hoş-âvâz* “güzel sesli”, *hoş-makâl* “güzel, tatlı sözlü” (KTS 2003: 98a).

Günümüz Türkçesinde ise aşağıdaki anlamlarda kullanılır:

hoş (Far. *hoş*) *sf.* 1. Beğenilen, duyguları okşayan, zevk veren. 2. *zf.* Bununla birlikte. 3. *zf.* Beğenilen, duyguları okşayan bir biçimde (TSl. 2011: 1111b; Tietze II 2009: 327b).

2.20. *hoşdaş* خوشدش “öğretmenin arkadaşı, refakatçısı” (V86b7).

< (Far.) خوشدش *hoşdâş* “erkek hizmetçi; yoldaş” (Steingass, 487a); *h'â-ce-tâş* “erkek hizmetçi; bilgin; okul arkadaşı” (Steingass: 479b).

Sözcüğe خوشدش *hoşdâş* ~ *hoşdâşat* ve *h'â-ce-taş* خواجه تاش “erkek köle, hizmetçi; ailenin büyüğü; okul arkadaşı” madde başıyla yer veren Doerfer, Steingass’ın sözcüğü yanlışlıkla Arapça olarak verdiğini belirtir. Farsça-Türkçe biçim olarak yorumladığı sözcüğün yer aldığı metinlerden örnekler verir. Verilen örneklerden sözcüğün tarihî dönem metinlerinden sadece Kıpçakça ve Osmanlı Türkçesinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Doerfer, *hoşdaş*’ın tahrif edilmiş biçimi olarak Kıpçakça eserlerdeki *kocadaş*, *koşdaş*, *hoşdaş* biçimlerini de verir (TMEN III 1966: 184, §1166).

Anadolu sahasında 14, 15 ve 16. yüzyılda yazılmış metinlerde *koştaş* (*koşdaş*) “meslekdaş, koldaş, arkadaşı, kapı yoldaşı” anlamlarıyla yer almaktadır (TTS IV, 1969: 2670).

Kıpçakçada *Durretü'l-Mudiyye* ve *Tuhfe*’de *hoşdaş* “samimi dost”; Tercüman’da *kocadaş*, *Kitabü'l-İdrak*’te *kocataş* “bir efendinin iki kölesi ki biri diğerine kocadaş der” biçimiyle tespit edilmiştir (KTS, 2003: 98a, 152a). *Hoşdaş*’ın *kocadaş* biçiminde oldukça farklı olarak yer alması iki sözcük arasındaki ilginin şüpheli olduğunu da göstermektedir.

2.21. *hurma* خورما, *kurma* قورما “hurma” (V8b13).

< (Far.) خرما *hormâ* “hurma” (Steingass: 456b).

Osmanlı ve Kıpçak sahasındaki metinlerde az sayıda geçen bir sözcüktür. Kaynaklarda Farsçadan geçtiği belirtilmiştir (VeWT 1969: 163b; Stachowski 1998: [85], §209).

Kıpçak metinlerinden *Codex Cumanicus*'ta *ħorma* biçiminde yer alan sözcük diğer Kıpçak metinlerinde *ħurma* ve *kurma* biçimleriyle de yaygın olarak kullanılmıştır (KTS 2003: 98a, 99a, 164a).

Sözcük günümüz Türkçesinde de kullanılmaktadır:

ħurma (Far. *ħurma*) 1. Hurma ağacı. 2. Bu ağacın tatlı meyvesi (TSl. 2011: 1116a).

3. Sonuç

Alıntı sözcükler, dil ve kültür tarihi açısından önemlidir. Mısır ve Suriye'de Memlûk Devleti döneminde gelişen dilde de Oğuzca, Kıpçakça gibi farklı lehçe gruplarının etkisinin yanı sıra temasta oldukları Türkçe dışındaki dillerin etkisi görülmektedir. Arapça-Türkçe sözlüklerin yazıldığı bu dönemde Türkçe söz varlığı ortaya konurken bir sözcüğün Türkçede, Türkçenin dışında hangi alıntı sözcüklerle ifade edildiği de ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmada *TZ*'de tespit edilen 55-60 civarında Farsça sözcükten *a-h* sesleri ile başlayan sözcükler ele alınmıştır. Kalan sözcükler başka bir yazıda ele alınacaktır. Eserdeki Arapça sözcüklerin Türkçe karşılıkları olarak Farsça sözcüklerin yer alması söz konusu sözcükler için Türkçe karşılıkların olmadığını gösterdiği gibi bu Farsça sözcüklerin Türkçe gibi değerlendirildiğini de göstermektedir. Böylesine hacimli bir eserde yer alan Arapça sözcüklerin neredeyse hepsinin Türkçe sözcükle karşılanması, Farsça sözcük sayısının az olması o dönemde Türkçeye verilen önemi ve Türkçenin zenginliğini gösterir.

Sözcüklerin tamamı dikkate alındığında Türkçe ek alarak Farsça kökten türetilmiş sözcük sayısının az olduğunu görürüz. Türemiş sözcüklerin hepsi isimden fiil türeten *+la-* ekiyle yapılmıştır: *asmar+la-*, *azar+la-*, *muşt+la-*, *naz+la-*. Türemiş sözcüklerin dışında isim+yardımcı fiil yapısında dört sözcük tespit edebildik: *azattı < azat etti*, *eşkere bol-*, *pāre pāre bol-*, *puşman ye-*. 'Pişman olmak' anlamını sağlamak için *bol-* yerine *ye-* fiilinin kullanılması farklı ve özgün bir kullanımdır.

Bu yapıların dışındaki sözcükler farklı anlam alanlarına ait, farklı türden sözcüklerdir. Bu nedenle sözcükler belli bir tasnife tabi tutulmadan incelenmişlerdir. Bütün sözcüklerin incelenmesi tamamlandığında hangi sözcükler için Türkçe karşılıkların bulunmadığı ya da var olan Türkçe karşılıkların kullanılmadığı ortaya çıkacaktır.

Kaynaklar

- AZMUN, Yusuf (2007), "Türkçe-Farsça Semantik İlişkilerine Genel Bir Bakış", *Türk Dilleri Araştırmaları*, c. 17, İstanbul, 23-82.
- ECKMANN, János (1965), "Memlük Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına Dair", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1964*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 35-41.
- DS II = *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü II*, TDK Yayınları, 1965 Ankara.
- DS VII = *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü II*, TDK Yayınları, 1974 Ankara
- EDPT = Clauson, Sir Gerard, 1960: *Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Maxdī Xān, Facsimile Text*, London.
- ERCİLUSUN, Ahmet B., Ziyat Akkoyunlu (2014), *Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, TDK Yayınları, Ankara.
- GABAIN, A. von (Çev. Mehmet Akalın) (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.
- HALASI-KUN, Tibor, (Çev. Musa Salan) (2012), "Kıpçak Türkçesi Filolojisi X: Et-tuhfe ve onun müellifi", *Dil Araştırmaları*, sayı:11: 185-195.
- KTS = Toparlı, Recep, Hanifi Vural, Recep Karaatlı, 2003: *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
- Lexicon I = Meninski, Franciscus à Mesgnien, 2000: *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae / Lexicon Turcico-Arabico-Persicum*. Mit einer Einleitung und mit einem türkischen Wortindex von Stanisław Stachowski, sowie einem Vorwort von Mehmet Ölmez, Simurg Yayıncılık İstanbul.
- STACHOWSKI, Stanisław (1998), *Osmanlı Türkçesinde Yeni Farsça Alıntılar Sözlüğü, Wörterbuch der neupersischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen*, yayımlayan: Mehmet Ölmez, Simurg, İstanbul.
- STEINGASS, Ferdinand (1892), *Persian-English Dictionary*, New Reprint, Beirut: Librairie du Liban Publishers.
- TEKİN, Talât (1995), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara.
- TIETZE, Andreas (2002), *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati. Sprachgeschichtliches und Etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen, cilt 1, A-E*, İstanbul-Wien.
- , 2009: *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati. Sprachgeschichtliches und Etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen, cilt 2, F-J*, İstanbul-Wien.
- TMEN III: Doerfer, Gerhard, 1965: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. III. Wiesbaden.
- TSI. = *Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, TDK, 2011, Ankara.
- TTS I = *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, A-B*, TDK Yayınları, 1988², Ankara.
- TTS II = *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, C-D*, TDK Yayınları, 1965, Ankara.
- TTS III = *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, E-I*, TDK Yayınları, 1967, Ankara.
- TTS IV = *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, K-N*, TDK Yayınları, 1969, Ankara.
- VeEWT = Räsänen, Martti, 1969: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen*. Helsinki.
- VeWTD I = R I: Radloff, Wilhelm, 1960: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, Sanktpeter'burg'*